

MUŠINKA A., MATLOVIČOVÁ K., ŽIDOVÁ A.: Differentiated effects brought by locally implemented solutions to the Roma issue in municipalities Pečovská Nová Ves, Lipany and Ostrovany.
In Penczes, J., Radics, Z. eds., 2012. Roma population in the peripheries of the Visegrad countries. Spatia trends and social challenges. Debrecen. 2012. ISBN 978-615-5212-10-9, s. 121- 142

Kvetoslava Matlovičová – Alexander Mušinka – Anna Židová

Diferencované efekty lokálnych riešení rómskej problematiky na príklade obcí Pečovská Nová Ves, Lipany a Ostrovany

Slovensko patrí medzi krajiny s najvyšším zastúpením Rómskej menšiny v Európe. Podľa výsledkov z posledného Sčítania obyvateľov, domov a bytov (ŠÚ SR, 2012) žilo v roku 2011 na Slovensku 105 738 Rómov a ich podiel na celkovom počte obyvateľov tak vzrástol za desať rokov z 1,7 (2001) na 2,0% (2011). Objektivita týchto údajov je však často spochybňovaná z dôvodu, že sleduje iba deklarovanú etnicitu. Mnohí Rómovia tak deklarujú inú príslušnosť pred Rómskou. Objektivizovanie uvedených dát je preto založené na kvalifikovaných odhadoch, podľa ktorých v roku 2010 tvorila u nás skupina obyvateľov, ktorých majorita vníma ako Rómov viac ako 350 000 člennú komunitu (352 924 in Matlovičová a kol. 2012), ktorá z priestorového hľadiska je rozptýlená na území celého Slovenska. Najvyššie zastúpenie má však na východe a juhovýchode krajiny, kde sa podľa posledných odhadov nachádza najväčší počet z takmer 900-940 rómskych koncentrácií (Atlas 2010).

Naliehavosť riešenia problémov rómskych komunít na Slovensku, je daná nie len ich neustále sa zhoršujúcimi podmienkami pre život ale aj stupňujúcim sa napätím vo vzťahu k majoritnému obyvateľstvu, živeným neraz veľmi jednostrannou negatívnou medializáciou vytvárajúci obraz bezútešnosti a priam nemožnosti riešenia situácie na národnej úrovni. V tomto smere je nutné poznamenať, že pozitívne príklady, ktoré sa už osvedčili a ktoré by mohli vniesť viac optimizmu a hlavne poslúžiť ako inšpirácia pre možné postupy na úrovni miestnych samospráv stále nedokážu upútať dostatočnú pozornosť širokej domácej verejnosti¹. Narastajúci pesimizmus pramení aj z poznania, že univerzálne resp. ucelené systémové riešenie pravdepodobne neexistuje. V praxi sa totiž neraz stretávame aj v rámci pomerne malého územia s komunitami na veľmi odlišnej sociálnej a kultúrnej úrovni. Inak povedané, len pár kilometrov od zanedbaných a zdevastovaných segregovaných rómskych osád s drevenými chatrčami bez elementárnych inžinierskych sietí, sa nachádzajú komunity, ktoré sú plne integrované a v ktorých žijú Rómovia na minimálne porovnateľnej úrovni ako okolitá majorita. V takýchto prípadoch si často kladíme otázku: PREČO? Prečo sú v rámci jedného regiónu a často aj na pomerne malých územiach tak veľké rozdiely? Z veľkou ľútosťou často musíme konštatovať, že na túto otázku zatiaľ nemáme relevantnú odpoveď.

Domnievame sa, že jednou z príčin tejto neznalosti je dlhodobá absencia kvalitných a systematických výskumov, ktoré by poskytovali dostatok dát nevyhnutných pre objektívnu interpretáciu reality predovšetkým na lokálnej úrovni. Práve ich absenciu je možné považovať za hlavnú príčinu toho, prečo tak často nevieme odpovedať na zásadné otázky.

V posledných dvoch desaťročiach boli realizované mnohé projekty a aktivity, ktoré mali ambíciu túto medzeru čiastočne vyplniť, no vo väčšine prípadov však išlo o aktivity buď veľmi všeobecné alebo úzko špecializované a často aj krátkodobé. Len výnimočne sa objavili komplexné štúdie nadregionálneho či celoštátneho charakteru, mapujúce Rómsku problematiku takpovediac do hĺbky.

Prvá komplexná zmena vo výskumoch zameraných na rómske komunity nastala až v roku 2003, kedy sa po prvýkrát v porevolučnej dobe realizoval (aspoň) kvantitatívny výskum na celom území Slovenskej republiky. Išlo o Sociografický výskum rómskych komunít na Slovensku², výsledkom ktorého bola publikácia *Atlas rómskych komunít na Slovensku 2004*. (Radičová, 2004) Tento výskum po prvýkrát od roku 1989 poskytol aspoň niektoré komplexné údaje kvantitatívneho charakteru, ktoré bolo možné v plnej miere využiť na plánovanie štátnych politík vo vzťahu k rómskym komunitám. Aj napriek tomu, že z metodologického hľadiska možno dáta založené na kvalifikovanom odhade považovať skôr za mäkké dáta, tento výskum bol svojim

¹ V tomto roku napr. bola vydaná práca Alexandra Mušinku (2012a,b): *Podarilo sa, Príklady úspešných aktivít na úrovni samospráv smerujúcich k zlepšeniu situácie Rómov*), ktorú možno označiť za v Slovenských podmienkach ojedinelý počin a ktorej sa aj napriek snahe autora nepodarilo získať väčší mediálny priestor.

² Objednávateľom tohto výskumu bol Úrad splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity a jeho cieľom bolo získať čo najviac dostupných informácií pre potreby štátnej správy. Realizátorom bolo konzorcium troch organizácií: S.P.A.C.E. - Centrum pre analýzu sociálnej politiky, n.o., IVO - Inštitút pre verejné otázky a KCPRO – Krajské centrum pre rómske otázky v Prešove

spôsobom v podmienkach Slovenska prelomový. Použitie získaných dát je však pre potreby podrobnejších analýz existujúceho stavu značne limitovaný. Napriek tomu ale tento Atlas poslužil ako základ pre niekoľko analytických štúdií zameraných na popis existujúceho stavu (žiaľ bez dostatočného vysvetlenia jeho príčin).

Špecifické miesto v tomto kontexte majú aktivity Rozvojového programu OSN na Slovensku (UNDP Slovensko) pod vedením Daniela Škobla a Jaroslava Klinga. Najdôležitejším výskumným projektom UNDP je *Správa o životných podmienkach rómskych domácností na Slovensku* z roku 2006, spolu s jej aktualizovanou verziou z roku 2010.

Na Slovensku aktuálne nájdeme dostatok diel o rómskych komunitách, ktoré popisujú problémy Rómov vo všeobecnej rovine alebo v širšom kontexte. To čo ale výrazne absentuje sú podrobné lokálne monografické práce o Rómskych komunitách, ktoré by poskytli dostatočne do hĺbky prepracovaný obraz o ich dejinách, vývoji a transformačných procesoch v jednotlivých komunitách. Výnimkou v tomto smere je niekoľko štúdií a vedeckých článkov. Žiaľ doposiaľ jedinou monografiou v (česko)slovenskom akademickom prostredí, je práca kanadského autora Davida Z. Scheffela o rómskej komunite v obci Svinia (Scheffel, 2009).

Ďalším dôvodom absencie takýchto údajov je špecifickosť výskumu v rómskych komunitách, ktorý si zväčša vyžaduje odlišné metodologické postupy ako v prípade majority. Jednou z možností je kombinácia metódy zúčastneného pozorovania, t.j. dlhodobý pobyt priamo v komunite (často využívaná metóda v kultúrnej antropológii), s inými spoločenskovednými postupmi bádania. Štandardné výskumné metódy, sa v tomto kultúrne odlišnom prostredí ukazujú ako nevhodné, v dôsledku nízkej reliability a často aj validity získaných výsledkov.

Rómske komunity totiž vykazujú vysokú mieru vnútornej ale aj priestorovej heterogenity. Problémom je, že doposiaľ nie sú jasne zadefinované často ani základné výskumné entity, ako napr. existujúce formy, kategórie, či charakteristiky rómskych komunít, ktoré by ich odlišili pre potreby následného výskumu. Výnimku v tomto smere predstavuje typológia rómskych koncentrácií z pohľadu ich priestorového začlenenia v rámci intravilánu obce³, kde rozlišujeme integrované, semiintegrované a segregované rómske komunity (v tomto prípade napríklad Atlas rómskych komunít na Slovensku rozlišuje koncentrácie vo vnútri obce, na okraji obce a mimo obce). Tento druh typológie sa však pre potreby mnohých iných prístupov vo výskume ukazuje ako často nedostatočný. Napríklad miera priestorovej segregácie totiž vôbec nemusí korelovať so sociálnou segregáciou a sociálnym statusom komunity. Zároveň sociálna úroveň rómskych komunít veľmi často neodráža mieru ekonomického rozvoja jednotlivých regiónov Slovenska. To znamená, že východozápadný gradient regionálneho rozvoja sa nepremieta naprieč rómskymi komunitami Slovenska. Sociálne najslabšie komunity teda rovnako nájdeme na východe ako aj na západe Slovenska a naopak.

Problém použitia štandardných metód kvantitatívneho výskumu (rôzne výberové zisťovania) spočíva v tom, že so znižujúcou sa sociálnou úrovňou komunity, výrazne klesá ich reliabilita a validita. V niektorých komunitách je často veľmi ťažké zadefinovať aj na prvý pohľad jednoznačné kategórie, akými sú napríklad rodina, domácnosť, dom, príjem, etnicita a pod. Istým riešením je preto asistovaný zber dát, resp. nahradenie štandardizovaných foriem opytovania pološtruktúrovanými. No aj v tomto prípade môže dochádzať ku značným skresleniam, nie len v dôsledku kultúrnej ale aj jazykovej odlišnosti (napr. pri nepresnom preklade z/do rómskeho jazyka a následnom chybnom interpretovaní získanej odpovede). V tomto prípade tiež častejšie dochádza ku skresleniam vyvolaným výskumnými stimulmi (napríklad keď respondent vedome upravuje odpoveď v súlade s tým, čo predpokladá, že si anketár želá počuť, resp. čo považuje za vhodné a správne). V mnohých prípadoch, teda aj kvalitne zostavený súbor otázok či školenia anketárov, nedokážu nahradiť skúsenosti výskumníka, získané dlhodobým kontaktom s miestnou komunitou.

Kvalitné a systematické výskumy sú teda kľúčové pre odhalenie príčin tak veľkých rozdielov v rámci rómskej komunity. Aby sme ukázali mieru odlišnosti výsledkov pri použití takmer identických prístupov v praxi, vybrali sme tri rómske komunity, s prítomnosťou kultúry chudoby, ktoré podrobnejšie popíšeme (v rámci rozsahu ktorý umožňuje tento typ štúdie): Lipany, Ostrovany a Pečovská Nová Ves (mapa 1, 2).

Všetky tri vybrané obce na nachádzajú v okrese Sabinov (Prešovský kraj), v povodí horného toku rieky Torysy. Z hľadiska polohy ležia⁴ na dôležitej železničnej (trať Kysak-Muszyna) a cestnej spojnici do Poľska (cesta I. triedy č. 68) a na historicky strategickej kráľovskej ceste (via regia), ktorá spájala centrálnu a východnú Slovensko. Sú vzdialené od seba len niekoľko kilometrov (mapa) a rómske komunity v nich majú charakter segregovaných osád na okraji obce.

³ V tomto prípade abstrahujeme od kategorizácie podľa veľkosti z pohľadu počtu obyvateľov ktorí v nich bývajú.

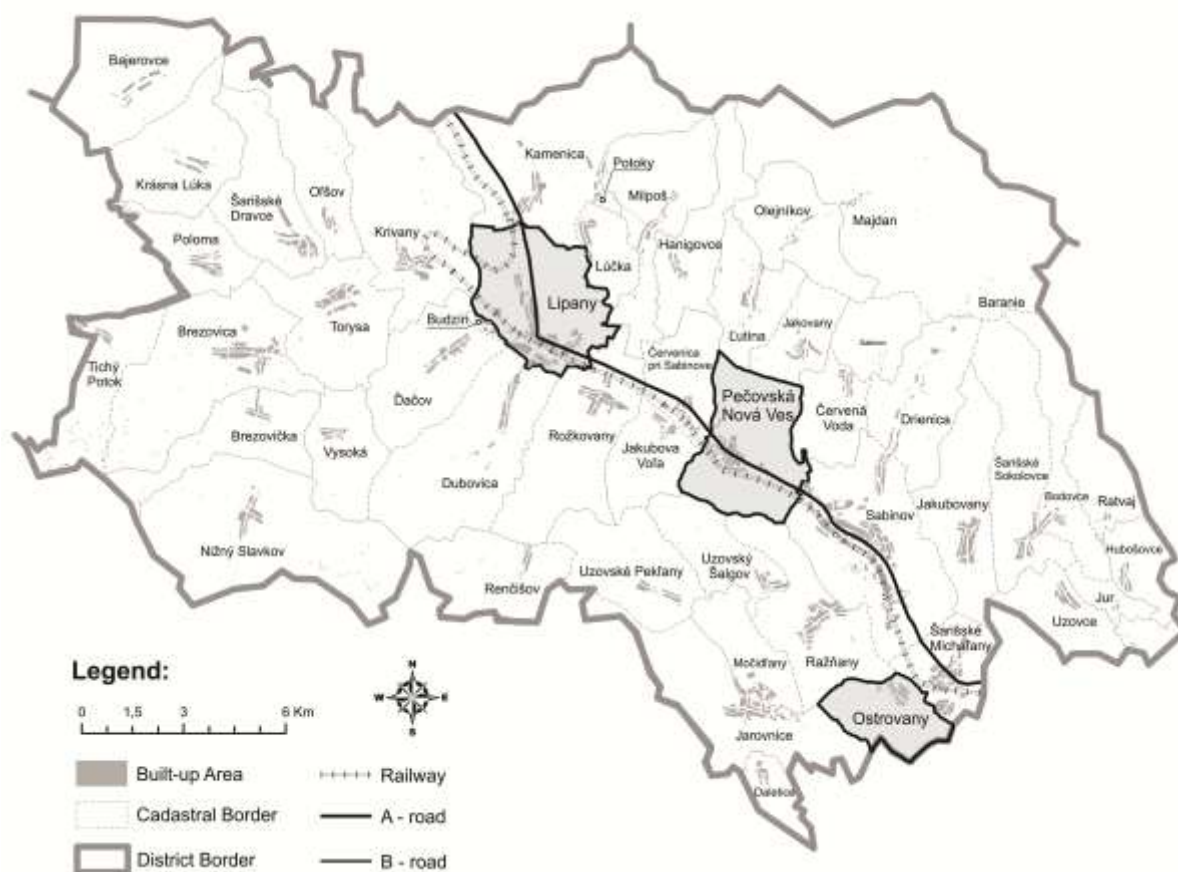
⁴ Ostrovany ležia 2,7 km od spomínanej severo-južnej spojnice.

Mapa 1: Poloha okresu Sabinov

Spracovala K. Matlovičová

Mapa 2: Poloha skúmaných obcí v rámci okresu Sabinov

Spracovala K. Matlovičová

Pečovská Nová Ves

Podľa posledného sčítania obyvateľov, domov a bytov v r. 2011 (ŠÚ SR 2012) žilo v Pečovskej Novej Vsi spolu 2 546 obyvateľov. Z uvedeného počtu sa k Rómskej národnosti prihlásilo len necelých 18% (t.j. 453) z nich. Podľa neoficiálnych údajov je však ich počet v obci približne 600 (24%; Atlas 2010 in Matlovičová a kol. 2012), pričom za posledných zhruba 20 rokov sa ich počet zdvojnásobil. Viac ako polovica z nich je vo veku do 18 rokov. Najvyšší dosiahnutý stupeň vzdelania v Rómskej komunite je stredoškolský bez maturity.

Z priestorového hľadiska je tamojšia Rómska komunita segregovaná od majoritného obyvateľstva, sústredená do dvoch koncentrácií v severnej časti intravilánu obce pozdĺž potoka Ľutinka (obrázok 1). Charakter zástavby je veľmi rôznorodý – od chatrčí až po murované rodinné domy. Nachádzajú sa tu aj dva bytové domy. Jeden s 12 bytovými jednotkami (z r. 1990) a druhý 11. bytmi nižšieho štandardu (z r. 2007).

Obrázok 1: Poloha rómskej osady v obci Pečovská Nová Ves

Na základe: www.openstreetmap.org, spracovala K. Matlovičová

Obec je plne elektrifikovaná, má vlastný vodovod, kanalizáciu a je plynifikovaná. Nachádza sa tu materská a základná škola, ambulancia pediatra, všeobecného a zubného lekára, lekárne, 4 maloobchodné predajne potravín, dve predajne spotrebného tovaru a 5 barov a pohostinstiev.

Napriek tomu, že postoj miestnej samosprávy k riešeniu problémov v tejto oblasti rozhodne možno označiť za veľmi aktívny a dlhotrvajúci (viac ako 17 rokov) viditeľné výsledky však nie sú na úrovni, ktorú by si kompetentní želali. Potešiteľné však je, že aj napriek malým úspechom, považuje starosta obce tento prístup za jediný možný s odôvodnením, že pasivita by celú situáciu len zhoršila.

Koncepcia miestnej samosprávy vo vzťahu k miestnej komunite Rómov je postavená na dvoch prioritách: a) zlepšenie podmienok bývania a b) vytváranie pracovných príležitostí.

a)

V snahe zlepšiť úroveň bývania v Rómov realizovala obec Pečovská Nová Ves snád' každú z možných foriem pomoci. V roku 1990 boli v obci postavené dva viacpodlažné bytové domy. Nasledujúce obdobie však ukázalo, že len samotná výstavba s následným pasívnym prístupom problém bývania v miestnej komunite nerieši. Za 14 rokov nie len že obci vznikol veľký dlh na nájomnom a úhradách za dodávky vody a energií ale

domy boli aj do takej miery zdevastované, že jeden z nich bolo nevyhnutné z bezpečnostných dôvodov zbúrať. Po tejto skúsenosti obec zmenila prístup.

V r. 2004 - 2007 s pomocou dotácie z Ministerstva výstavby a regionálneho rozvoja SR vo výške viac ako 130 tis. €, postavila obec nový bytový dom s 11 bytmi nižšieho štandardu. Pridelenie bytu v novostavbe však podmienila odpracovaním 20% prác pri ich výstavbe. Keďže traja nájomníci s touto podmienkou nesúhlasili, našla obec v miestnej komunite iných záujemcov, ktorým po splnení uvedenej podmienky byt prideliť. Aby sa predišlo opätovnému problému zadlžovania, využila obec pri úhradách platieb za nájom aj inštitút osobitného príjemcu sociálnych dávok⁵ (IOP). Rodiny u ktorých bol IOP využitý, sa tak prestali zadlžovať a zároveň, sa aj za pomoci miestneho komunitného pracovníka začali učiť efektívnejšie hospodáriť s prostriedkami, kt. dostávajú od štátu. Práca komunitného pracovníka sa ukázala ako veľmi prospešná nie len pri riešení bežných problémov priamo v rómskej komunite ale priniesla aj zlepšenie komunikácie medzi samosprávou obce a obyvateľmi komunity.

Aj keď by sa mohlo zdať, že takto obec našla cestu akou riešiť otázku bývania v obci, opak je pravdou. Samotná výstavba nájomných bytov uvedeným spôsobom bola vyhodnotená ako dobré riešenie ale iba za predpokladu zníženia množstva byrokracie a prekážok zo strany štátnych a iných inštitúcií. Ako jeden z príkladov nepochopiteľného postoja na výstavbe zainteresovaných spoločností možno uviesť nekompromisný postoj *Východoslovenských vodární a kanalizácii* v otázke spôsobu merania dodávok pitnej vody, keď prinútili obec akceptovať v tomto smere nevhodné riešenie inštalácie iba jedného spoločného vodomera pre celý bytový komplex a ich neochotu pristúpiť na individuálne meranie, prostredníctvom vodomeroch pre každú bytovú jednotku zvlášť. Výsledkom celého komplexu podobných problémov bolo, že samospráva obce zavrhol ďalšiu výstavbu nájomných bytov pre jej neefektívnosť. Vysokú finančnú záťaž, nároky na ľudský kapitál ako aj jej časovú náročnosť, spôsobenú rozsahom nevyhnutnej administratívy zo strany štátu, jeho organizácií a verejných inštitúcií (vysporiadanie pozemkov, dokumentácia, inžinierske siete a pod.) vyhodnotila obec ako neefektívne vzhľadom k dosiahnuteľným výsledkom. Slovy starostu obce: *„...spočítal som si, že ak toto všetko „investujem“ do vysporiadania pozemkov a pomoci Rómom, aby si postavili vlastné bývanie, vyjde ma táto aktivita lacnejšie, budem mať s ňou podstatne menej problémov a hlavne nezaťažím obec na ďalších 30 rokov“*.

Vyššie uvedené dôvody a skúsenosti viedli obec k zmene stratégie v oblasti zvýšenia kvality bývania Rómov a presmerovaniu úsilia na majetkovo-právne vysporiadanie pozemkov ako aj ich technickej príprave pre individuálnu bytovú výstavbu (sanácia svahu, spevnenie podlažia, výstavba ochranných múrov a pod.). Výhodou tohto pre obce je nie len zníženie administratívnej záťaže obce ale predovšetkým ešte väčšie zapojenie Rómov do procesu tvorby a obnovy bývania podľa ich vlastných predstáv. Toto riešenie má navyše aj potenciál stimulovať k väčšej zodpovednosti za následnú starostlivosť a udržiavanie ich príbytkov, no a v neposlednom rade aj poskytuje príležitosť tým šikovnejším, ktorí budú slúžiť ako príklad pre ostatných. O uvedený druh administratívno-technickej pomoci je zo strany Rómov veľký záujem, ktorý dokonca prevyšuje aktuálne možnosti samosprávy a dáva tak už teraz nádej na pozitívne výsledky.

V oblasti zlepšenia bývania Rómov v Pečovskej Novej Vsi obec súčasne realizuje aj proces legalizácie už existujúcich obydľí (okrem drevených chatrčí) postavených bez stavebného povolenia, ktorý následne Rómom umožní získať od štátu príspevok na bývanie. Doposiaľ sa miestnej samospráve podarilo zlegalizovať viac ako polovicu murovaných domov v osade.

Jedným z mimoriadne negatívne vnímaných problémov v Rómskych osadách je aj ich čistota. V Pečovskej Novej Vsi našli veľmi jednoduché riešenie tohto problému. V minulosti neregulovaná živelná výstavba v osade, viedla k zhoršeniu jej dostupnosti pre nákladné vozidlá. Aktuálna zástavba v osade prakticky neumožňuje vjazd vozidla na odvoz komunálneho odpadu. Pristavenie a nepravidelný odvoz odpadu z veľkokapacitného kontajnera na okraji osady, situáciu neriešilo a problém s hromadiacim sa odpadom sa zhoršoval. V takejto situácii bolo aj veľmi ťažké vysvetliť či vymôcť od tamojších Rómov zákonom stanovený poplatok za vývoz komunálneho odpadu. Obec preto rozmiestnila v osade desiatky malých mobilných tzv. „kuka nádob“ na komunálny odpad a to tak aby boli dobre dostupné z každého domu. V rámci malých obecných služieb sú aktuálne vyčlenení traja Rómovia, ktorých úlohou je každý deň na špeciálne upravenej káre odviezť odpad pred osadu a obsah vysypať do pristaveného veľkokapacitného kontajnera. Výsledok popíše starosta obce: *„Nepamätám si, aby niekedy bol v osade väčší poriadok“*. Miestni Rómovia si jednoducho zvykli na skutočnosť, že odpad sa vyváža pravidelne, nádoby na odpad majú blízko a preto nemajú dôvod vyhadzovať ho inde.

b)

⁵Zákon č. 599/2003 o pomoci v hmotnej núdzi - § 28 Osobitný príjemca.

Druhým strategickým cieľom v oblasti zlepšenia života Rómskej komunity v Pečovskej Novej Vsi je zvýšenie ich zamestnanosti. Ide o problém ktorý sa dlhodobo nedarí riešiť a situácia sa zhoršuje. Rómovia strácajú pracovné návyky, chýba im pracovná disciplína, mnohí už dnes nedokážu pracovať plných osem hodín denne a už vôbec nedokážu cestovať za prácou mimo osady.

Pred zhruba 40timi rokmi ale bola situácia celkom odlišná. V roku 1968 bola v obci zriadená tehelňa, ktorá zamestnávala približne 100 ľudí, z ktorých viac ako polovica boli Rómovia. Až do roku 1990 nebolo v obci jediného nezamestnaného Róma. No v tom období (za prvej Mečiarovej vlády) bol zavedený štedrý systém vyplácania finančnej podpory nezamestnaným a Rómovia začali z práce odchádzať. V r. 1995 bola fabrika definitívne zatvorená.

Pre udržanie zamestnanosti a z dôvodu aby obyvatelia nestratili pracovné návyky, začala obec využívať rozličné formy zamestnávania. Bol založený obecný podnik, stolárska dielňa, stavebná výroba, reštaurácia, krajčírska dielňa, obec sa uchádzala o rôzne granty atď. Ako poznamenáva starosta obce: v tom čase „... som začal byť viac podnikateľom ako starostom“, z uvedeného dôvodu, sa napokon obec rozhodla v r. 2000 predať obecný podnik.

Svoj boj so súčasným demotivujúcim sociálnym systémom však nevzdala. Aktuálne ponúka miestnym Rómom možnosť zapojenia sa do obnovy obce v rámci malých obecných služieb a aktívnej činnosti. Uvedenú ponuku využíva v prieme 50 - 100 Rómov. Tento druh prác je veľmi vítaný ale nerieši otázku zamestnanosti Rómov komplexne. Preto sa obec snaží získať finančné prostriedky na obnovu výroby v bývalej tehelni, ktorá by umožnila zamestnať väčší počet Rómov, ktorí už teraz prejavili svoj záujem.

Pečovská Nová Ves organizuje okrem uvedených aj celý rad ďalších aktivít, ktoré rozsah štúdie neumožňuje detailnejšie popísať. Ako však ukazuje tento príklad, aj keď sa dosiahnutie pozitívnych výsledkov nedostaví hneď, nádej stále ostáva. Možno teda konštatovať, že jedinou cestou je dlhodobá intenzívna spolupráca s marginalizovanou skupinou a vytváranie reálnych možností, ktoré by jej pomohli zmeniť nepriaznivú spoločenskú situáciu aj vlastnými silami.

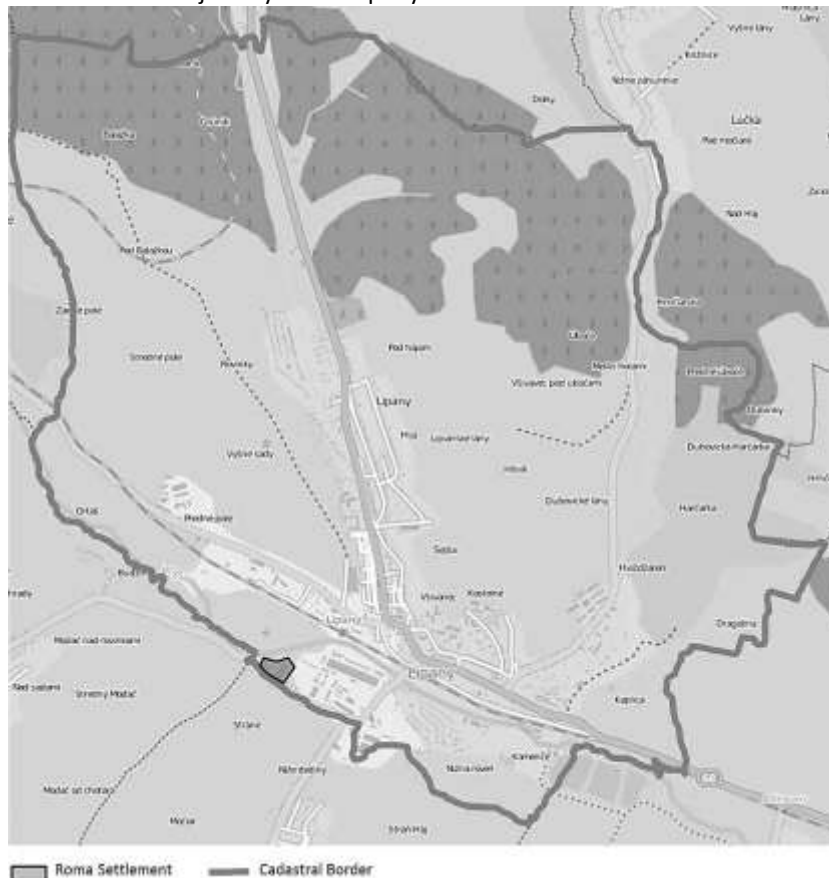
Lipany

Približne 7 km na severozápad od Pečovskej Novej Vsi (ani nie 10 min. jazdy autom) leží mesto Lipany. Je najväčším z trojice popisovaných príkladov obcí. Od okresného mesta Sabinov sú spomedzi vybranej trojice najvzdialenejšie (13 km).

S počtom obyvateľov 6 427 (2011; ŠÚ SR 2010) sú Lipany druhým najväčším mestom v okrese Sabinov. Vzhľadom na dlhodobu nepriaznivú hospodársku situáciu v regióne, narastá počet nezamestnaných (hlavne v radoch absolventov škôl, samoživiteliek a marginalizovaných skupín) ako aj počet nefunkčných či neúplných rodín. Z uvedeného dôvodu boli zriadené pri MsÚ samostatné komisie pre sociálne otázky a rómsku komunitu.

Rómska komunita v meste Lipany má charakter územne kompaktný charakter. S výnimkou niekoľkých rodín, ktoré už dlhodobo žijú integrovane medzi majoritou, väčšina príslušníkov rómskej komunity žije v časti mesta označovanej „Za traťou“ v blízkosti rieky Torysa, železničnej trate a priemyselnej časti, ktorá je od centra mesta vzdialená asi 1 km (obrázok 2). Celkovo tu býva 630 obyvateľov (Atlas 2010 in Matlovičová a kol. 2012), pričom 52% (327) z nich tvoria deti do 15 rokov. Podľa oficiálnych štatistík sa však v Lipanoch hlási k Rómskej národnosti len 592 Rómov (ŠÚ SR, 2012).

Obrázok 2: Poloha rómskej osady v obci Lipany

Na základe: www.openstreetmap.org, spracovala K. Matlovičová

Zdokumentovaná história Rómov v Lipanoch siaha do obdobia Slovenského štátu, kedy ju tvorilo približne 205 ľudí. Po ich vysídlení z centra mesta si postavili asi 40 chatrčí v časti mesta nazývanej Kamence. Až do roku 1948 sa živili výrobou nepálených tehál a príležitostnými prácami v poľnohospodárstve (okopávanie, zber úrody a pod.). V období budovania socializmu, boli pre nich postavené 4 bytové domy (v každom bolo 8 bytových jednotiek) v dvoch lokalitách (Jarkova ul.; Za traťou) a chatrče boli zbúrané. Ich stav si však po roku 1989 vyžiadala opätovnú výstavbu a ďalšie sťahovanie, no tento krát už len do jednej lokality. Situáciu to ale nezlepšilo, pretože dlhy na nájomnom a poplatkoch za služby a energie neustále rástli, byty boli v nevyhovujúcom hygienickom stave a navyše vzťahy s majoritným obyvateľstvom sa neustále zhoršovali.

K zlepšeniu situácie došlo až na konci 90. Rokov, kedy mesto zriadilo inštitút osobitného príjemcu (1998) a Rómske komunitné centrum (2002).

Riešenie problému neplatenia nájmu malo v Lipanoch veľmi podobný priebeh ako v Pečovskej Novej Vsi. Aj tu v spolupráci s ÚPSVaR využili inštitút osobitného príjemcu sociálnych dávok⁶ (IOP). Vďaka pravidelným zrážkam z príspevku na bývanie formou dohody sa podarilo znížiť pôvodnú dlžnú sumu na nájomnom presahujúcu 19 000 € na cca 3 000 €. K IOP mesto pristupuje prakticky vždy, keď sa problém opäť vyskytne, čím dosahuje značné zníženie zadlženia Rómov a to nie len v prípade nájomného ale aj u ostatných poplatkov (napr. za odvoz a likvidáciu tuhého domového odpadu).

Tieto optimistické výsledky posmelili miestnu samosprávu k ďalšiemu zlepšeniu bývania Rómov. Zakúpila preto potrebný stavebný materiál a zorganizovala u nájomníkov bytov nízkeho štandardu svojpomocnú úpravu vonkajšej fasády domu s následnými stavebnými úpravami okolia za dohľadu odborníka. V rokoch 2005 až 2006 realizovalo mesto so štátnou podporou výstavbu 24 nízkoštandardných bytov v lokalite Za traťou a podobne ako v Pečovskej Novej Vsi aj tu umožnili Rómom aby sa na stavbe podieľali. Následne určilo výšku nájmu rozdielne podľa stupňa zapojenia nájomcov do výstavby (od 20-33€ mesačne). Na rozdiel od Pečovskej Novej Vsi, však v tejto komunite takmer úplne abscentuje individuálna bytová výstavba čo znamená, že v otázke zabezpečenia bývania sa miestni Rómovia takmer výlučne spoliehajú na miestnu samosprávu. Za veľmi pozitívne možno považovať aj zriadenie Rómskeho komunitného centra, ktoré sa zameriavalo hlavne na

⁶Zákon č. 599/2003 o pomoci v hmotnej núdzi - § 28 Osobitný príjemca

voľnočasové aktivity (hlavne pre deti, ktorým sa rodičia nevenovali dostatočne) či služby spojené s pracovným poradenstvom. Intenzívna práca s komunitou pomohla Centru identifikovať hlavné problémy, v tamojšej Rómskej komunite. Išlo predovšetkým:

- o nepripravenosť Rómov na odchod za prácou v dôsledku silných rodinných väzieb (nevedeli si predstaviť odlúčenie či život mimo svojej komunity);
- absenciu elementárnych schopností hospodáriť s finančnými prostriedkami;
- neschopnosť dodržať pracovnú disciplínu;
- neznalosť základných princípov fungovania trhu práce a sociálneho systému (domnievali sa, že je možné súčasne poberať sociálnu podporu a mzdu, po odhalení reality odmietli pracovať) a pod.

Veľkú zásluhu na úspechoch, kt. bol dosiahnuté v Lipanoch má hlavne terénna sociálna práca, ktorá bola sústredená najmä na niekoľko problémových rodín, s najnižšími sociálnymi zručnosťami, ktoré aj v rámci samotnej rómskej komunity boli vnímané negatívne.

Ako príklad uvedieme prácu s rodinou, ktorá žila vo veľmi skromných podmienkach. 17 ľudí bývalo v jednej izbe, v ktorej bola iba jedna posteľ a piecka. Otec bol agresívny alkoholik a rodina tým veľmi trpela. Mesto tejto rodine prideliло byt nízkeho štandardu a začalo s ňou intenzívne pracovať. Z dávok, ktoré rodina poberala bol postupne prostredníctvom IOP zariadený byt nábytkom. Zostatok financií bol prerozdelený na štyri týždne. Sociálnym šetrením bola odhalená v rodine aj úžera a neúčelné využívanie finančných prostriedkov. Terénni sociálni pracovníci (TSP) preto začali pravidelne asistovať rodine pri nákupe potravín. Zistili totiž, že matka rodiny nepozná hodnotu peňazí a nakupovala najdrahší tovar. Naučili ju, že kupovanie základných surovín alebo polotovarov, je lacnejšie ako samotné hotové výrobky (napr. puding a i.). Vďaka TSP sa matka postupne učila variť, starať sa o domácnosť a zabezpečovať hygienu svojich detí. Problémom však stále ostával otec rodiny. Za asistencie TSP sa finančná hotovosť vyplácala len matke, čím sa postupne sa dosiahlo, že ich otec neminul na alkohol. Prostredníctvom IOP sa podarilo nie len vyplatiť celý dlh na nájomnom ale zabezpečiť aj pravidelnú stravu pre deti v škole i v škôlke a celkovo tak zvýšiť ich životnú úroveň. Dochádzka detí do školy sa výrazne zlepšila, deti mali vhodné oblečenie, pravidelnú varenú stravu, čistý byt zariadený nie len základným nábytkom, no najpotešiteľnejšie je, že otec rodiny prestal úplne holdovať alkoholu a stal sa príkladným otcom. Dnes sa obaja rodičia sa zúčastňujú aktivačných prác a je s nimi veľmi dobrá spolupráca.

Ako naznačil tento príklad u sociálne najslabších rodín rámci Rómskej komunity sa stretávame aj mnohými problémami, ktoré sú dôsledkom nedostatočnej osobnej hygieny. Ide hlavne o výskyt rôznych ochorení (napr. svrab) a parazitov (napr. vši, blchy). Zlepšenie situácie v tomto smere mesto dosiahlo po spustení prevádzky Hygienického centra 1. júla 2005. Nachádzajú sa v ňom oddelené sprchy pre mužov a ženy, toalety a práčovňa s dvoma vaňami, práčkami a jednou žmýkačkou. Súčasťou je aj byt správcu, ktorý je z radou miestnej komunity. Použitie centra je spoplatnené len symbolicky (0,33€ za pranie a 0,1€ za sprchovanie). Zásluhou terénnych pracovníkov, ktorí učia matky základy osobnej hygieny a asistujú im pri kúpaní detí, resp. pri odstraňovaní vši a pod. sa podarilo dosiahnuť, že v súčasnosti využíva centrum približne 20% rodín Rómskej komunity „Za traťou“. Počas víkendov ho vyživávajú najmä deti a mládež navštevujúce stredoškolské internáty mimo mesta, čím sa dostávajú na úroveň svojich rovesníkov v škole. Práca terénnych pracovníkov je aj v tomto prípade nezastupiteľná. Okrem osobnej hygieny naučili TSP rómske ženy aj to, že je efektívnejšie špinavé šatstvo oprat ako vyhodiť či spáliť a v miestnom secondhande kúpiť nové (čo bolo dovtedajšia bežná prax). Následne sa stretlo s veľmi pozitívnym ohlasom aj pravidelné zakupovanie tzv. hygienického balíčka (vrátane prípravku na pranie) pre rodiny zahrnuté do IOP.

Veľmi častým problémom v rómskych komunitách sú drobné krádeže. Vzhľadom k tomu, že mnohé z bytov nízkeho štandardu sú vykurované len pecami na tuhé palivo, hlavne v zimných mesiacoch sa veľmi často objavovali problémy s krádežami dreva alebo dreveného materiálu (neraz v pieckach vykurovali odpadom, šatstvom, obuvou či kusmi vlastného nábytku). Mesto preto prišlo so šikovným riešením. Začalo predávať Rómom povolenia na odber odpadového dreva z mestských lesov v hodnote 5€, pričom odberné dni sú v piatok a v sobotu. Takto sa znížili krádeže a zároveň sa našlo využitie pre drevný odpad vznikajúci pri ťažbe. V neposlednom rade sa naplnila aj mestská kasa.

Už naznačený problém s kriminalitou a udržiavaním poriadkom hlavne v samotnej Rómskej komunite za Traťou sa mestu podarilo čiastočne eliminovať aj prostredníctvom tzv. Rómskej hliadky. V rámci aktivačných prác v nej zamestnali 6 Rómov, ktorí úzko spolupracujú so štátnou políciou. Pri toho sa pri rôznych podujatiach v meste využívajú aj tzv. dobrovoľní strážcovia verejného poriadku, ktorí bez nároku na finančnú odmenu spolupracujú pri odhaľovaní trestnej činnosti, spolupracujú s referentmi počas preberania sociálnych dávok alebo pomáhajú pri ochrane poľnohospodárskych plodín miestnym poľnohospodárom. Úlohou miestnych hliadok je aj za pomoci polície kontrola miestnych herní a miest s hracími automatmi. Pri odhalení neúčelného využívania sociálneho príspevku na úkor zaobstarania rodiny sa okamžite pristupuje k zaradeniu rodiny do IOP.

Aj napriek tomu, že v takomto prípade nie je možné odňať vyplácanie hotovosti úplne (napr. rodičovský príspevok či dôchodok je vyňatý z IOP), väčšinou dôjde týmto opatrením k náprave.

Rovnako ako v iných komunitách aj v tejto je veľkým problémom zamestnanosť. Oficiálne dosahuje nezamestnanosť u Rómov v Lipanoch takmer 100%, pričom väčšina z nich je evidovaná na úrade práce dlhodobo (viac ako 48 mesiacov). Mesto aktuálne poskytuje nezamestnaným možnosť zapojenia sa do malých obecných služieb, ktoré využíva 86 Rómov z miestnej komunity. Riešenie nelichotivej situácie však vidia predstavitelia mesta predovšetkým vo zvyšovaní ich vzdelanostnej úrovne, keďže väčšina má ukončené len základné vzdelanie v špeciálnej škole. Pozitívne je, že aj vďaka práci TSP sa podarilo umiestniť prvých troch študentov z miestnej komunity na internátne učilište v krajskom neste Prešov. Najväčšie nádeje však miestni radní vkladajú do predškolskej prípravy, ktorú ročne absolvuje cca 60 detí. Jej súčasťou je aj zriadenie nultého ročníka základnej školy, ktoré je priamo v miestnom komunitnom centre pod metodickým dohľadom miestnej základnej školy. Výhodou je, že asistentkami sú dve Rómkynia z komunity, ktoré ovládajú rómsky jazyk a získali rešpekt miestnych obyvateľov. Za pomoci polície a ostatných zainteresovaných sa nekompromisne pristupuje k riešeniu záškoláctva (podmienečne už boli odsúdení dvaja rodičia) čo má v konečnom dôsledku pozitívny vplyv ako výstraha pre ostatné problémové rodiny.

Mesto Lipany realizuje už dlhé roky aktívnu politiku vo vzťahu k miestnej rómskej komunite. Vyskúšali už množstvo aktivít a mnohé z nich boli úspešné. Rozhodne ani jednu z nich nehodnotia negatívne. Sú si vedomí toho, že pasivita by priniesla veľmi pravdepodobne len zhoršovanie situácie a ďalší sociálny prepád už teraz výrazne chudobnej rómskej komunity v ich meste. Preto sú odhodlaní pokračovať v začatej práci aby prvé pozitívne zmeny nadobudli charakter trvalý.

Ostrovany

Najmenšou z obcí, ktorú sme vybrali ako príklad sú Ostrovany (1803 obyvateľov v r. 2011; ŠÚ SR 2010). Obec je napojená na všetky inžinierske siete, vlastnú čistiareň odpadových vôd, obecný úrad, potraviny, pohostinstvo, materskú škôlku, komunitné centrum a nájdeme tu aj poľnohospodárske družstvo.

Rómska komunita je však tejto obci najpočetnejšia spomedzi charakterizovaných obcí. Celkovo tu býva podľa odhadov až 1279 Rómov (Atlas 2010 in Matlovičová a kol. 2012), ktorí tvoria 71% z celkového počtu obyvateľov. Podľa oficiálnych štatistík je sa k Rómskej národnosti síce prihlásilo len 977 obyvateľov, no napriek tomu je ich podiel na celkovom počte obyvateľov väčšinový (v tomto prípade 54%). Špecifikom tejto obce je jej veľmi negatívny mediálny obraz ako výrazne „protirómskej“ obce, ktorá sa preslávila kauzou „múru“⁷, pričom realita je značne od tejto podoby odlišná.

Podľa starostu obce korene postupne narastajúceho napätia možno hľadať v histórii. Až do 50. rokov min. storočia v Ostrovanoch rómska komunita nebola. Prví Rómovia tu boli presťahovaní na základe rozhodnutia bývalého režimu zo susedných Šarišských Michalian, keď v mieste kde mali pôvodne osadu, začalo s výstavbou farmaceutickej spoločnosti Imuna. Podľa jeho názoru sa obyvatelia dodnes s touto „krivdou“ nezmierili a stále v nich prežívajú predsudky a pocit nespravodlivosti rozhodnutia z tých čias. Napriek snahe o konzistentný a vo vzťahu k obojstranným vyváženým prístupom, však podobne ako ostatní starostovia aj on považuje za najväčšiu prekážku „...sociálny systém, ktorý nie že by bol nejako extrémne štedrý, ale je extrémne nemotivujúci“. Napriek mnohým pozitívnym zmenám však, vzájomné vzťahy medzi majoritou a miestnou rómskou komunitou v tejto obci nie veľmi dobré a v porovnaní z ostatnými dvoma komunitami je v Ostrovanoch sociálny dištanc pravdepodobne najväčší.

Z priestorového hľadiska je sústredená v severnej časti intravilánu obce (obrázok 3). Z pohľadu zastúpenia sociálnych vrstiev ide o veľmi heterogénnu komunitu (nájdeme tu takmer všetky sociálne vrstvy), čo pochopiteľne odráža ja pestrosť charakteru tunajších príbytkov (od murovaných domov, cez bytové domy až po chatrče). Aj v tejto obci sa rozhodli využiť dostupné možnosti legalizácie tzv. „čiernych stavieb“. Keďže časť pozemkov na ktorých stoja parila rímskokatolíckej cirkvi, ktorá pôdu predávať nemôže, dohodli sa na výmene pozemkov za iné, vo vlastníctve obce. Tieto pozemky boli následne ponúknuté na predaj miestnym Rómom. Cena stanovená znalcom a navýšená o administratívne náklady obce bola o polovicu nižšia ako v iných lokalitách a teda dosiahla úroveň, ktorú boli schopní Rómovia zaplatiť. Motiváciou na odkúpenie pozemkov a začatie pomerne náročného byrokratického procesu legalizácie stavby bola aj možnosť získať štátny príspevok

⁷ V októbri 2009 postavila obec betónový plot, ktorý oddeľuje miestnu osadu od neďalekých záhrad majoritného obyvateľstva. Investícia za 13-tisíc € mala zabrániť drobným krádežiam poľnohospodárskych produktov, avšak v žiadnom prípade neznižuje dostupnosť príslušníkov rómskej komunity k obecným inštitúciám a občianskemu vybaveniu obce. Tento krok však vyvolal veľkú mediálnu odozvu a zhoršenie vzťahov medzi rómskou komunitou a ostatnými obyvateľmi obce.

na bývanie. Pre obec to samozrejme prinesie benefit vo forme prísľubu lepšej starostlivosti o príbytok zo strany ich rómskych majiteľov. Často mediálne odporúčené riešenie zbúrať nelegálne stavby v obci nepovažujú len za presunutie problému na iné miesto a nie jeho vyriešenie.

Obrázok 3: Poloha rómskej osady v obci Ostrovaný

Na základe: www.openstreetmap.org, spracovala K. Matlovičová

Vysoké zastúpenie Rómov v obci, spolu s pomerne často prítomným faktom nízkej úrovne ich vzdelania a všeobecne malou ponukou pracovných príležitostí v obci ale aj v okolí naznačuje vysoké percento nezamestnanosti v popisovanej komunite, ktorá dosahuje úroveň takmer 100%. Najväčšou prekážkou aj v tomto prípade je prvý z uvedených dôvodov. Väčšina z dlhodobo nezamestnaných Rómov v Ostrovanoch nemá ukončené ani základné vzdelanie. Problémom je aj to, že v obci sa nachádza len špeciálna základná škola, ktorú navštevujú len Rómovia z miestnej komunity. Najbližšia základná škola je v približne 3 km vzdialených Šarišských Michaľanoch, Medzanoch alebo v 6 km vzdialenom Sabinove. Istým problémom je aj segregácia rómskych detí (hlavne v Šarišských Michaľanoch), a obmedzenie autobusového spojenia do okolitých obcí (deti musia cestovať do škôl skoršími spojmi aj 2 hodiny pred začiatkom vyučovania aby sa kvôli preplneniu neskorších autobusov), prinútil kompetentných uvažovať o projekte výstavby novej základnej školy priamo v Ostrovanoch. Na stredných školách v súčasnosti študuje 8 žiakov a 25 má ukončené stredoškolské vzdelanie bez maturity. Pozitívnym príkladom pre ostatných môže byť jeden Róm s maturitou a výučným listom a rovnako aj jeden absolvent vysokej školy.

Zvyšovanie vzdelanostnej úrovne Rómov viedlo obec k zvýšeniu aktivít v oblasti terénnej sociálnej práce, ktorý dlhodobo realizuje za pomoci 2 TSP a 2 asistentov. Od roku 2008 je v obci zriadené komunitné centrum, ktoré sa zameriava na prácu s deťmi v predškolskom veku (do 5 rokov). V podstate ide o predškolskú výchovu, zameranú na prípravu detí pre úspešné zvládnutie základnej školy (poznávanie farieb, ovocia a zeleniny, geometrických tvarov, učia sa základným hygienickým návykom a pod.). Podobne ako u ostatných obcí aj tu práca centra zahŕňa aktivity zamerané na právne poradenstvo a vzdelávanie pre rodičov, rôzne kurzy (napr. šitie, ktorý navštevovali aj muži) a i.

Zaujímavou aktivitou v oblasti vzdelávania dospelých je Sporiaci a pôžičkový program, ktorý organizuje vo vybraných obciach na Slovensku OZ ETP⁸. Podmienkou pre získanie finančnej prémie na zlepšenie bývania je absolvovanie školenia z oblasti rodinného finančného manažmentu a vypracovanie plánu sporenia a využitia nasporenej čiastky. Po splnení všetkých podmienok môžu účastníci navyše získať výhodnú pôžičku na uvedený účel. Zvláštnosťou oproti iným obciam je, že sa do programu zapojilo aj asi 30% obyvateľom zo sociálne slabších

⁸ Občianske združenie ETP Slovensko - Centrum pre udržateľný rozvoj.

skupín majoritného obyvateľstva Ostrovian, čo starosta obce považuje napriek odlišnému mediálnemu obrazu obce, za dôležitý krok k pomyslenému zblížovaniu oboch komunít.

Záver

Popísané príklady obcí Lipany, Pečovská Nová Ves a Ostrovany, sú v mnohých rovinách veľmi podobné. Všetky tri obce, sa nachádzajú v jednom okrese a sú od seba vzdialené iba niekoľko kilometrov. Aj napriek určitým lokálnym odlišnostiam, majú porovnateľné východiskové situácie a podobné prístupy práce s rómskou komunitou, ktoré sú na Slovensku svojim spôsobom dosť unikátne.

Čo je však na týchto troch komunitách z nášho pohľadu zaujímavé je skutočnosť, že aj napriek svojej geografickej blízkosti a veľmi podobnému komplexu realizovaných aktivít v nich, sú čo do kvality života a sociálnych pomerov značne odlišné.

Asi najhoršia situácia vo vzťahu k majoritnému obyvateľstvu je v obci Ostrovany. Rómovia sú sústredení v segregovanej osade na okraji obce, ktorá je podľa úrovne a spôsobu bývania vnútorne značne heterogénna - od murovaných rodinných domov až pod značne zdevastované jednopriestorové chatrče. Vzájomne spolužitie oboch komunít je poznačené neprekonaným pocitom krivdy s pred vyše 60 rokov, keď tu bola miestna komunita Rómov presídlená zo susednej obce. Napätie ešte viac zväčšuje negatíva medializácia, ktorá sa najväčšmi podpísala na vytvorení negatívneho imidžu obce a to aj napriek tomu, že postupne dochádza aj v dôsledku intenzívnej práce miestnej samosprávy k ich zblížovaniu.

Úplne iná situácia je v prípade Pečovskej Novej Vsi, kde je komunita v porovnaní s Ostrovanmi viac homogénna. Takmer všetky obydlia majú inžinierske siete a drevené chatrče sa tam vyskytujú len minimálne. Spolunažívanie s miestnou majoritou je neporovnateľne lepšie ako v Ostrovanoch a neustále sa vďaka aktivitám a práci v rómskej komunite zlepšuje.

Asi najvyšší stupeň homogenity vykazuje mesto Lipany. Väčšina miestnych Rómov, s výnimkou niekoľkých integrovaných Rómov, býva v jednej lokalite - v nájomných bytoch nižšieho štandardu. Lipany sa venujú práci s rómskou komunitou už niekoľko rokov a zjednodušene povedané vyskúšali už asi dostupné aktivity. Mnohé z nich neboli úspešné, mnohé ešte nie sú ukončené, ale mnohé aktivity priniesli a stále prinášajú pozitívne výsledky. Napriek intenzívnej práci je však ich životná úroveň miestnych Rómov nízka a spolužitie s okolitou majoritou je veľmi problematické.

Všetci kompetentní sa zhodujú v tom, že je nevyhnutná väčšia pomoc zo strany štátu a jeho organizácii, minimálne však zmena aktuálneho domotivujúceho systému štátnej sociálnej podpory, ktorý má devastačný vplyv na formovanie spôsobu života marginalizovaných skupín na Slovensku ako aj zabezpečenie kontinuálnej podpory zamestnávania v týchto komunitách. Pozitívom je, že napriek malým pokrokom, je postoj všetkých vyššie spomenutých samospráv vo vzťahu k ďalším aktivitám v rómskych komunitách rovnako pozitívny. Prevláda u nich presvedčenie, že je nevyhnutná trpezlivosť, zrovnoprávnenie prístupu a pokračovanie v úsilí o ich integráciu do spoločnosti. Inak povedané, sú presvedčení, že ak by sa s komunitami nepracovalo, viedlo by to s najväčšou pravdepodobnosťou k ich ďalšiemu sociálnemu prepadu a nekontrolovateľnému nárastu problémov.

Literatúra:

Filadelfiová J, Gerbery G., Škobla D.: Správa o životných podmienkach rómskych domácností na Slovensku.

Bratislava, UNDP, 2006. 99 str., [online] dostupné na

<http://europeandcis.undp.org/news/show/75D51382-F203-1EE9-BE4C81A1E1DD2BBB>, citované:

1.10.2012

Kolesárová J. (2012): Pro-poor tourism (PPT) as a tool for poverty reduction in Roma communities in Slovakia, Debrecen, in press

Matlovičová K., Matlovič R., Mušinka A., Židová A. (2012): The Roma Population in Slovakia Basic Characteristics of the Roma Population with Emphasis on the Spatial Aspects of its Differentiation, Debrecen, in press

Mušinka A. (2012a): *Podarilo sa. Príklady úspešných aktivít na úrovni samospráv smerujúcich k zlepšeniu situácie Rómov*, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, ISBN 978-80-555-0531-2, 199 s.

Mušinka A. (2012b): *The Things that Worked. Examples of successful activities on the level of local administration aimed at improving the situation of the Roma*, University of Prešov in Prešov Institute of Roma Studies, ISBN 978-80-555-0531-2, 199 s.

Mušinka A. (Ed.) (2012c): *(Ne)legálne osady. Možnosti samospráv a mechanizmy vysporiadania pozemkov v prostredí rómskych osídlení*, Prešovská univerzita, Ústav rómskych štúdií, ISBN 978-80-555-0532-9, 199 s.

- Mušinka A., Kolesárová J. (2012): Situation of the Roma in Slovakia and their status in the contemporary Slovak society. Brief outline of the Roma situation and of associated problems, Debrecen, in press
- Radičová, I. (Ed.), 2004: *Atlas rómskych komunit na Slovensku 2004*. Bratislava: Nadácia S.P.A.C.E., Inštitút pre verejnú politiku a Krajské centrum pre rómske otázky, [online] dostupné na: <http://romovia.vlada.gov.sk/20535/atlas-romskych-komunit.php>, citované 1.10.2012
- Scheffel D.Z. (2009): *Svinia v čierno bielom. Slovenský Rómovia a ich susedia*. Prešov, Centrum antropologických výskumov, 2009., ISBN 80-969483-7-7, 305 s.
- ŠÚ SR (2012): Oficiálne stránky Slovenského štatistického úradu Slovenskej republiky, [online] dostupné na: www.statistics.sk